

Rastko Jovanov
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

Kantova revolucionarna ekopolitika *IN SENSU COSMICO*: svrhovitost prirode i prostori moguće istorije

Apstrakt: *Novovekovno razdvajanje prirode i istorije zadobija u Kantovoj transcendentalnoj filozofiji sasvim osoben oblik. Kant dovodi ove pojmove unutar istorije prirode (Naturgeschichte) u neposrednu vezu sa svojim shvatanjem (geografskog) prostora, (istorijskog) vremena i svrhovitosti prirode. Namera mi je da unutar konceptualnog polja omeđenog tim pojmovima razmotrim osnovne teze koje povezuju Kantove rane spise, Kritiku moći suđenja i njegovu pisanu zaostavštinu, teze koje sadrže nacrt jedne „revolucionarne“ ekopolitike kao potencijalno prisutne u njegovoj filozofiji. Ove ključne prirodnonaučne pojmove filozofije kasnog prosvetiteljstva Kant ujedno eksplicitno dovodi u vezu sa svojim etičkim učenjem, odnosno pojmom dužnosti, i time nudi aktuelnom izazovu ekoloških pitanja i jedan geoetički argument, koji jasno naglašava transcendentalnu kritiku antropocentrizma, a raspoloživot nad prirodnim resursima strogo odvaja od njihove korisnosti za ljudska bića.*

71

Ključne reči: *priroda, istorija, svrhovitost, prostor, ekologija, ekopolitika, Zemlja, Kant.*

Ali, zašto ljudi očekuju uopšte kraj sveta? i kada im on biva pružen, zašto baš kraj sa strahotama (za najveći deo ljudskog roda)?...

Kant (Immanuel Kant) se probudio iz „dogmatskog dremeža“ da bi prevladao školski pojam (*Schulbegriff*) filozofije, ustanovio filozofiju kao svetsku (*Weltphilosophie*), i preko svoje tri „kritike“ podario transcendentalne uslove za svaki pokušaj zasnivanja filozofije kao nauke, kao sistema zasnovanog na jednoj ideji. Filozofija u njenom svetskom pojmu (*conceptus cosmicus*) je „nauka o odnosu celokupnog saznanja prema suštinskim svrhama ljudskog uma“ (*Kritika čistog uma* III: A839–840)¹, od kojih samo jedna može biti krajnja i pod koju se svodi „arhitektonika uma“. Krajnja svrha ljudskog uma, a time i filozofije, jeste „potpuno određenje čoveka“ (A840/B868), koje Kant nalazi u mogućnosti ljudske vrste (*Vernunftwesen*) da preuzme na sebe ulogu moralnog zakonodavca. Samo ovako shvaćena krajnja svrha čoveka, ljudske vrste, filozofije, pa i sveta može, po Kantu, da podari sistematsko jedinstvo razmatranju oba glavna predmeta filozofije u njenoj celokupnoj povezanosti: prirodi i slobodi. Godinu dana

¹ Kantove spise navodim prema Kant1902-. Tomovi su označeni rimskim, a stranice arapskim brojem, osim u slučaju *Kritike čistog uma*, gde stoji slovo „A“ za prvo i slovo „B“ za drugo izdanje.

nakon Francuske revolucije Kant se u svojoj *Kritici moći suđenja* vraća ovom zadatku povezivanja i utemeljenja na jednom principu oba zasebna područja filozofije, zadatku koji ostaje od tada pa sve do Kantove smrti glavni predmet njegovog misaonog napora. O tome svedoči skoro na svakoj svojoj strani Kantova pisana zaostavština, na koju je pažnju javnosti prvi obratio E. Adikes (Erich Adickes) 1897. svojim tekstom u prvom broju novoosnovanog časopisa *Kant-Studien*² i koja je tek 1936, odnosno 1938. prvi put u celosti objavljena u okviru Kantovih sabranih dela pod nazivom *Opus postumum* (XXI i XXII). U tim Kantovim fragmentarnim refleksijama se kao krajnja svrha ljudskih bića (*species*) s obzirom na Zemlju i geografske granice ljudskog saznanja javlja svrhovito i pravno (*de iure*) „pravljenje mesta“, tj. ustupanje prostora i prirodnih resursa s obzirom na mogući „kraj svih stvari“ (za nas, ljudska bića), odnosno pojavu organizovanijih i racionalnijih bića.

72

U radu koji sledi razmotriću osnovne teze koje povezuju Kantove rane spise, *Kritiku moći suđenja* i njegove neobjavljene rukopise, teze koje nam dozvoljavaju da izvedemo glavne crte jedne moguće ekopolitike kao potencijalno prisutne u njegovoj filozofiji. Krajnji rezultati argumenta treba posredno da potkrepe tezu Rajnharda Kozeleka (Reinhardt Koselleck) iz njegovih uticajnih pojmovno-istorijskih studija sabranih u knjizi *Zeitschichten* da prostor pripada, isto koliko i vreme, „uslovima moguće istorije“ i da je razlika između „metaistorijskih prostornih preddatosti i istorijskih prostora ljudske organizacije“ utkana u temeljno pojmovno zbivanje novog veka: u razdvajanje prirode i istorije (Koselleck 2000: 82, 86).

1. Nacrt problemskog okvira

Početak Kantovog filozofskog mišljenja pada u epohu kasnog prosvetiteljstva i pojmovno-istorijski je obeležen temeljnim razlazom između prirode i istorije. Najkasnije od sredine 18. stoleća se do tada statički pojmljena priroda (*historia naturalis*, *Naturkunde*) istorizuje i počinje da se istražuje posredstvom prirodnonaučnih metoda kao osobena „priroda“ sa sopstvenim, samo njoj primerenim vremenskim sledom i mehaničkim zakonitostima. Takvo suprotstavljanje između prirode i istorije zaokuplja misaone napore i u našem vremenu, možda i više nego ranije s obzirom na izazov ekoloških pitanja. Konačan prelaz u novom veku od mitskih kosmogonija ka kosmologijama, koje se empirijski pokušavaju verifikovati, kao i otkriće i novo iskustvo globalnosti Zemlje, omogućilo je 1687. iskorak ka nastanku misli o apsolutnom beskonačnom prostoru u utemeljujućem delu novovekovne nauke Isaka Njutna (Isaac Newton, *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*). Trihotomija ključnih pojmova prirodnonaučnog mišljenja tog doba – priroda, istorija, prostor – zadobija u Kantovim filozofskim spisima jedno sasvim osobeno razmatranje.

Rani prirodnonaučni spisi kenigsberškog filozofa stoje pod eksplicitnim uticajem Njutnove mehanike i kulminaciju dostižu 1755. u Kantovoj kosmologiji

2 „Lose Blätter aus Kants Nachlass“, *Kant-Studien* 1/1897, str. 232–263.

naslovljenoj *Opšta istorija prirode i teorija neba*. U spisu koji mu neposredno prethodi, *Pitanje, da li Zemlja stari, fizikalno razmotreno* (1754), Kantova misao je zaokupljena pojmom Zemlje i njenog razvoja. Istraživanje je u tom spisu potpuno određeno prirodnonaučnom metodom, koja iz geoloških i geografskih predataosti ljudske telesne konstitucije i „moći duše“ pokušava da zadobije određena saznanja koja se odnose i na vezu između *istorije* prirode i mogućeg kraja svih stvari posredstvom revolucija na Zemljinoj površini (*Erdrevolutionen*). U direktnom nastavljanju na, u tom spisu načeti problem *istorije* prirode, u poslednjim poglavljima Kantovog kosmološkog dela jasno se dovode u uzajamnu vezu mehaničko i teleološko objašnjenje prirode (I 306–322, 351–366). Istom zadatku se Kant posvećuje i u svojoj *Kritici moći suđenja*, čiji, za Kanta nezadovoljavajući, rezultati nagone njegovu filozofsku misao, sve do kraja njegovog života, samo prema jednom jedinom preostalom zadatku. Rešenje tog zadatka teba prema Kantu da omogući konačno izlaganje „sistema čiste filozofije u njenoj celokupnoj povezanosti“ (*Opus postumum*: XXI 146). Suštinski problem, koji treba rešiti, predstavlja „prelaz od metafizičkih temelja prirodne nauke u fiziku“ (*Übergang von den metaphysischen Anfangsgründen der Naturwissenschaft zur Physik*).³

73

Ono što je bitno za ovaj rad jeste da se u Kantovoj pisanoj zaostavštini pojam *prostora* na osoben način povezuje kako sa pojmom *svrhovitosti* prirode, čije transcendentalno utemeljenje daje „treća“ kritika, tako i sa *istorijskim* vremenom u horizontu jedne imaginativne geografije.⁴ Ove ključne prirodnonaučne pojmove filozofije kasnog prosvetiteljstva Kant ujedno eksplicitno dovodi u vezu sa svojim etičkim učenjem, odnosno pojmom *dužnosti*. Uzimajući sve to u obzir, jasno nam se pokazuje jedna misaona linija u Kantovom mišljenju, koja ne samo da spaja njegove rane radove sa njegovim poslednjim refleksijama o utemeljenju „sistema čiste filozofije u njenoj celokupnoj povezanosti“, nego nudi aktuelnom izazovu ekoloških pitanja i jedan geoetički argument, koji jasno naglašava Kantovu transcendentalnu kritiku antropocentrizma, a *raspoloživost* nad prirodnim resursima se strogo odvaja od njihove *korisnosti* za čoveka. Kant kritikuje, tada uobičajeno i na hrišćanskom učenju zasnovano, shvatanje Zemlje kao pukog poseda ljudske vrste i zahteva, posredstvom praktičnog postulata uma, da je

3 O pojmu „prelaza“ i Kantovim ponuđenim rešenjima u *Opus postumumu*, vidi Förster 2000: 1–24.

4 Geografsko „znanje“ predstavlja „opšti nacrt prirode“ i čini temelj, ne samo istoriji (koja je „ništa drugo do jedna kontinuirana geografija“ nego „takođe svim drugim mogućim geografijama“ (*Fizička geografija*, IX 160–161, 164). Ovo na prvi pogled protivreči Kantovom kasnijem određenju pojma istorije u njegovom „programskom“ pravno-političkom spisu *Ideja opšte istorije u svetskograđanskom pogledu*, gde se istorija pojavljuje kao nauka o ljudskom delanju. Ipak, kao „pojavljivanje“ (*Erscheinung*) slobodne volje, ljudsko delanje je „na opštim prirodnim zakonima zasnovano“, kojima u osnovi stoji jedan plan prirode, jer nas je upravo priroda darovala „umom i na njemu utemeljenom slobodom volje“ (VIII 17–19). Ljudska istorija se, dakle, za Kanta i tu bazira na istoriji prirode.

nužno da se naš odnos prema prirodi Zemlje, s obzirom na telesno-geografske granice naše moći saznanja, kritički preispita.

2. Rani spisi: teorija Zemlje i kritika antropocentrizma

U ovom poglavlju će me zanimati samo oni spisi u kojima Kant dovodi pojam prirode u odnos prema njenoj istoriji i prema prostornoj organizovanosti ljudske vrste, da bih odatle izveo analizu i pokazao na koji način rani Kant podvrgava stanovište antropocentrizma kritici. U tim spisima sprovedena kritika antropocentrizma je važna, jer se ona ponovo javlja u Kantovim spisima nakon Francuske revolucije, i od suštinskog je značaja da se pokaže, u kakvom odnosu ona stoji prema *etičkom* antropocentrizmu Kantove praktične filozofije, odnosno filozofije morala. Koje i kakve će posledice to imati za Kantovu pravno-političku publicističku delatnost devedesetih godina 18. stoleća, biće razmotreno u poslednjem poglavlju.

- 74 Nakon kritičkog ispitivanja Lajbnicovog (Leibniz) pojma prirodne sile u svom spisateljskom prvencu, Kant se okreće geološko-morfološkom razmatranju teorije prirode Zemlje u spisu *Pitanje da li Zemlja stari, fizikalno razmotreno*. Iako ne daje definitivni odgovor na pitanje da li Zemlja stari, Kant u svom izlaganju najviše pažnje posvećuje fenomenu konstantne erozije tla koja dovodi do smanjenja plodnosti zemljišta. To je, po njemu, „jedan jedini uzrok promene oblika Zemlje, na koji se sa sigurnošću možemo osloniti“ (I 209). Fenomen smanjivanja fertiliteta zemljišta je za Kanta u izvesnoj meri uzrokovan i nemarnošću ljudi. Time Kant anticipira izazov savremenih ekoloških pitanja o štetnom uticaju čoveka i industrijskih postrojenja na prirodu. Ovaj stav je Kant potpuno usvojio i izlagao ga je tokom svoje univerzitetske profesure u predavanjima iz fizičke geografije, koje je redovno držao skoro pola veka, tj. od početka svoje univerzitetske karijere, kao privatni docent, pa sve do poslednjeg profesorskog semestra. U tim predavanjima, koje je njegov student Rink (F. D. Rink) objavio 1802, nalazimo u poglavlju naslovljenom „Istorija velikih promena, koje je Zemlja pretrpela i dalje trpi“ Kantov stav o ljudskom rodu kao jednom od uzroka promene oblika Zemlje (IX §74, str. 298).⁵ Regulisanjem reka, gradnjom kanala, postavljanjem brana i otvaranjem transportnih puteva čovek proširuje suve kopnene oblasti, suši tresetišta i smanjuje šumske oblasti i na taj način utiče na promenu vremenskih uslova. Granice raspoloživosti prirodnih preddatosti ljudske istorije – kopno i more, geološki nastale prirodne formacije, klima – time se enormno uvećavaju. Raspoloživot prirode, međutim, nije identična, smatra Kant sa njenom korisnošću. Upravo na ovom mestu Kantova misao se pokazuje obuhvaćena pomenutim novovekovnim temeljnim razdvajanjem prirode i istorije. Prostore prirodne i geografske datosti

5 Ovaj Kantov stav najverovatnije datira iz pedesetih godina, jer se Rinkovo izdanje, kako svedoči F. Adikes, najvećim delom bazira na Kantovim ranim predavanjima iz geografije koje je držao kao privatni docent (Adickes 1925: 373).

svake moguće ljudske istorije Kant razlikuje od istorijskih prostora svake moguće organizacije ljudske ili neke više racionalnije vrste (*species*). Čovekovo iskustvo *jedinstvenosti* epohe u kojoj živi zadobijeno je sa industrijskim napretkom u 18. stoleću. Više nisu događaji ti, koji se nižu u vremenskom sledu svetske istorije, nego njihove društveno-strukturalne pretpostavke, odnosno društvena oblikovanja u nacionalne države. Posledica toga je da se svetska istorija, kako je Kant izlaže u svojim pravno-političkim spisima, posmatra hronološki, a ne prostorno.⁶

U daljem tekstu ću pokazati da Kant u svom nedovršenom i, po njegovim rečima, glavnom spisu, vrši korekciju takvog shvatanja: geografskom prostoru Zemljine kugle Kant tada pridaje određeni geoetički značaj i povezuje ga sa pojmom dužnosti iz njegovih etičkih spisa. Naznake takvog mišljenja možemo naći još na kraju spisa o starenju Zemlje, gde se Kant kratko dotiče pojma onoga što će kasnije nazivati revolucijama Zemlje (*Erdrevolutionen*), koje utiču na „nagle preki-de“ i dovode do propasti postojeća organska bića (up. *Kritika moći suđenja*, § 82).

Na sličan način Kant uvodi teleološko razmatranje u mehaničke zakone prirode u poslednjim poglavljima svog kosmološkog spisa. Nemački filozof tu preuzima Dekartov (Descartes) stav da svet možemo razumeti samo ako počnemo sa pretpostavkom da je on *nastao*, i čini ga opštim principom filozofskog razmatranja prirode (up. Kasirer 2006: 55). Ali, taj nastanak, to stvaranje nije po Kantu delo trenutka niti će ono ikada biti završeno. Opseg beskonačnosti stvaranja nije usmeren samo prema vremenu, nego i prema *prostoru*, te se obrazovanje novih svetova i propast starih dovodi u odnos sa nužnošću vezanosti svake vrste (stoga i one obdarene umom) za *mesto* „koje joj je naznačeno u univerzumu“ (I 358). Iz toga Kant izvodi uzroke nesavršenosti ljudske prirode i nastavlja kritiku antropocentrizma, koju je dao u obrisu na samom početku prethodnog spisa o Zemlji, kritikujući svođenje prirodnih pojava na ljudsku meru (I 196), jer beskonačnost stvaranja daje sa istom nužnošću život svakoj organskoj vrsti, te čovek kao biće obdareno umom (*Vernunftwesen*) ne može stajati iznad ostalih organskih vrsta:

Čovek koji je, čini se, remek - delo stvaranja, nije izuzet od ovih zakona. Priroda dokazuje da je ona upravo toliko bogata, upravo toliko neiscrpiva u proizvođenju onog najuzvišenijeg među stvorenjima koliko i onog najprezrenijeg... (I 318). Nešto dalje u tekstu jedna druga Kantova izjava ne dopušta više nikakvu sumnju u postojanje njegove kritike antropocentrizma sa stanovišta, takoreći, jednog spinozističkog biocentrizma:

Prosudujmo bez predrasuda. Ovaj insekt koji kako po načinu življenja tako i po svojoj nedostojnosti izražava vrlo dobro stanje većine ljudi... Čovek, koji je jednako beskonačno daleko udaljen od najvišeg stupnja bića, toliko je drzak da s jednakim

⁶ Zato je L.v. Ranke (Leopold von Ranke) mogao početkom 19. stoleća da tvrdi kako je suprotnost Evrope i Azije istorijska, a ne geografska (Ranke 1973: 597–602).

uobražavanjem laska sebi o nužnosti svog postojanja. Beskonačnost obuhvata u sebi sve prirode [...] s jednakom nužnošću. Od najuzvišeniije klase među mislećim bićima do najprezrenijeg insekta nije nijedan njegov član zanemarljiv. I ne može nijedan nedostajati, a da lepota celine, koja se sastoji u povezanosti, ne bi bila prekinuta“ (I 353–354).

Svoju teleološku nadopunu mehaničkih principa „svetske građevine“ Kant izvodi uz pomoć analogije, „koja nas uvek mora voditi u takvim slučajevima [pri promišljanju beskonačnosti prirodnog stvaranja uvek skrivenog ljudskom razumu; prim. aut.], kada razumu nedostaje nit čvrstih dokaza“ (I 315). U kakvom, međutim, odnosu stoji u kosmološkom spisu izvedeno analoško tumačenje teleologije prirode sa analogijom uma i prirode koju Kant daje u „Kritici teleološke moći suđenja“?

3. Kritika moći suđenja: svrhovitost prirode i analogija prirode i uma

76

Nasuprot široko prihvaćenom stavu da Kant zastupa u svojoj filozofiji jednu striktno mehanističku koncepciju prirode, u *Kritici moći suđenja* on pridaje organskoj prirodi i momenat svrhovitosti, ali na transcendentalan način, tako da se prirodi, ipak, ne može objektivno pripisati da u njoj, pored mehaničkih, vladaju i teleološki zakoni, u smislu da je priroda objektivno usmerena ka nekoj, njoj imanentnoj svrsi. S jedne strane, dakle, uzročno-mehaničko zbivanje u prirodi je ono čemu čovek, sa svojim moćima saznanja, jedino može da pripíše objektivnost postojanja; njemu pak Kant pridodaje kao nadopunu jednu teleološku refleksiju o svemu živom (*Lebendige*), organskom u prirodi. Ali, zašto je po Kantu jedna takva teleološka dopuna čovekovog saznanja prirode nužna? I koji je cilj takve dopune: da li samo jedno potvrđivanje postojećeg znanja o prirodi ili, pak, i određeno (sistemsko) proširenje njegove obuhvatnosti?

Kantovo shvatanje prirode se, takođe, pokazuje problematičnim i s obzirom na status prirode unutar njegove filozofije morala. Tu priroda predstavlja suprotni pojam onoj ljudskoj osobini koja je temelj svakom pripisivanju vrednosti: naime, sposobnosti za slobodno delanje zasnovano jedino na umskim razlozima. Samo umnim bićima se može, shodno tome, pripisati sposobnost da uspostave i slede, potpuno nezavisno od prirodnih uzroka, za sopstveni umni uvid vezane svrhe svog delanja i donošenja odluka.⁷ Poznato je da za Kanta samo „dobra volja“ poseduje neuslovljenu vrednost, tj. jedino je ona u stanju da sledi, nezavisno od pojedinačnih sklonosti i partikularnih ciljeva, samo na umnom uvidu zasnovanu svrhu (*Zasnivanje metafizike morala* IV 393). Samo biće obdareno umom može,

7 O Kantovom pojmu prirode i njoj pripadajućim uzročno-mehaničkim zakonima, up. *Kritika čistog uma*, A216/B263. Razlikovanje između stanovišta prirode i stanovišta slobode Kant najjasnije izvodi u *Zasnivanju metafizike morala* (IV 450 i d.).

stoga, da poseduje unutrašnju vrednost (*Würde*) (IV 434), koja je, ujedno, temelj dužnosti i na njoj zasnovane maksime: „Postupaj tako da humanitet (*Menschheit*) u svojoj ličnosti, kao i u ličnosti svakog drugog čoveka, upotrebljavaš uvek kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo“ (IV 429). Ovaj Kantov stav, međutim, sadrži u sebi određeni odnos i prema spoljašnjoj prirodi. Naša obaveza nasuprot drugim umnim bićima – u ovom slučaju, nasuprot drugom čoveku – istovremeno zasniva i obavezu zaštite neljudske prirode, jer održavanje golog života, a time i čovekova sposobnost moralnog delanja, zavisi od njegove prirodne okoline i utemeljena je u njegovoj telesnoj konstituciji. Može se, dakle, izvesti iz Kantove etike jedna *indirektna* dužnost da se postojeći ekosistem zaštiti od štetnog ljudskog delanja. Tako se, recimo, one posledice industrijske proizvodnje koje nanose štetu životnim uslovima na Zemlji (uništavanje ozonskog omotača itd.) ne mogu po Kantu moralno opravdati. Ali, kao indirektna, ova je dužnost prema čovekovoj prirodnoj okolini ipak uslovljena i izvedena sa antropocentričkog, za Kantovu etičku teoriju konstitutivnog stanovišta, jer sledi iz „moralnog samoodržanja“ (*Metafizika morala*: VI 419): čovek nema dužnosti neposredno prema prirodi, već samo „iz poštovanja“ (*in Ansehung*) prema njoj (VI 443).

77

U *Kritici moći suđenja* Kant, međutim, izgleda da pridaje prirodi i jednu intrisičnu vrednost po sebi, zasnovanu na uviđanju unutrašnje svrhovitosti organskog. Upravo navedena praktično-etička sposobnost slobodne upotrebe uma predstavlja za Kanta *analogon* za naše refleksivno procenjivanje žive prirode. Refleksivan sud o prirodi je nužan, jer sve organsko u prirodi kao da negira koncepciju striktno kauzalno-mehanički determinisane prirode. Kant daje primer ptice, čiji organski delovi kao da ne vrše samo *funkciju* unutar organizma kao celine, već su i *svrhovito usmereni* ka njegovom održanju i egzistenciji (V 360). Iskustvo i na njemu zasnovano saznanje ne može nam dati takvo saznanje svrhovitosti organskog, jer pojam svrhe sadrži – tako Kant ističe u spisu koji neposredno prethodi trećoj kritici: *O upotrebi teleoloških principa u filozofiji* (1788) – „samo odnos prema umu“ (VIII 182), te se svrhe mogu misliti samo kao svrhe nekog uma. Pošto mi ne možemo niti da iskusimo niti da spoznamo u prirodi, na svrhe usmereni, neki delatni um, onda je nužno da pojam svrhe „projektujemo“ u prirodu. Zato se organizmi u prirodi mogu samo *po analogiji* razmatrati kao svrhoviti. Takvu upotrebu analogije Kant opravdava u §65 *Kritike moći suđenja* izvodeći je iz pojma „kauzalnosti na osnovu svrha“, koja je imanentna čovekovom delanju. Prirodni organizam se onda posmatra „kao da“ (*als ob*) je sistematski usmeren, po analogiji sa ljudskim delatnim umom, na sopstvene svrhe.⁸ Drugim rečima, tek kada mi sami sebe

8 Sposobnost organizma za samoorganizaciju upućuje, s druge strane, na težnju Kantovog transcendentnog projekta filozofije ka sistematizaciji našeg celokupnog saznanja, pri čemu Kant koristi organske metafore kada razmatra pojam sistema: priroda čistog spekulativnog uma „sadrži jedan istinski organski sklop (*Gliederbau*) u sebi u kome je sve organ, naime svi su udovi radi svakog pojedinog i svaki pojedini ud je radi svih ostalih...“ („Predgovor drugom izdanju *Kritike čistog uma*, BXXXVII–VIII). D. Henrich (Dieter Henrich) s pravom zaključuje da utoliko um poseduje po Kantu svrhovitost u samom sebi, što je onda i odvelo njegovu misao ka istraživanju praktične upotrebe uma (Henrich 2001: 105 i d.).

spoznamo kao umna, svrhovita bića, koja su i sama, kao organska bića, samo jedan deo prirode, možemo onda i prirodu da spoznamo kao organsku i živu.

Zadatak drugog dela Kantove treće kritike („Kritika teleološke moći suđenja“) posvećen je pitanju, da li svrhovitost koju naš um projektuje u prirodu može da se razmatra i kao objektivno nužan momenat same prirode. Da li je naša moć suđenja prinuđena da postavi jednu formu prirodnih stvari, koja se ne može svesti samo na mehaničke zakone, nego poseduje u sebi i stvaralačku silu? Kant je mišljenja da je pojam svrhe za naše iskustvo i saznanje prirode neophodan, jer tek on može da prevlada dualizam opšteg i posebnog, logike i iskustvenih pojava. Pojam svrhe pritom nema konstitutivno značenje za naše saznanje, nego samo regulativno, jer služi za produblјivanje i šire upotreblјavanje principa uzročnosti. Pojam svrhe, zapravo, treba da nam podari sveukupnost iskustva, sprovedeći unutar njega sveobuhvatnu sistematizaciju i klasifikaciju svega organskog.

78 Usredsređićemo se Kantovo nastojanje da sveukupnost iskustva i unutrašnju povezanost prirode, tj. formalni pojam njene svrhovitosti, sazna posredstvom prelaza između organskih vrsta (*species*). E. Kasirer (Ernst Cassirer) s pravom primećuje da se u tom slučaju priroda sažima za razum u jedinstvo „samo ako je sledimo u njenom stalnom postojanju“ (Kasirer 2006: 356; moje podvlačenje). *Historia naturalis* konačno zadobija na samom kraju svog novovekovnog preoblikovanja i transcendentalni obrt i shvata se u Kantovoj filozofiji kao *Naturgeschichte*, kao istorija prirode, koju Kant razlikuje od pukog opisa prirode (*Naturbeschreibung*) i koja ima princip svog važenja samo na osnovu analogije sa ljudskim umom (VIII 161 i d.). Za razliku od grčke reči *historia* (opis, priča), termin „istorija“ se ovde odnosi na klasifikaciju organske i neorganske materije, na istoriju i prostor kao nužno pripadajućih svakoj postojećoj organskoj organizaciji. Do prirodnoistorijskog saznanja se ne dolazi putem subordinacije, kao u fizici, već preko koordinacije, jer se istorijski fakti ne mogu odvojiti jedni od drugih, već su, suprotno, međusobno vezani u prostoru (geografski) i vremenu (hronološki). Kantovim rečima, istorija prirode je „sistematsko predstavljanje istog (klasifikacije vrsta; prim. aut.) u različitim vremenima i prostorima“ (*Metafizički početni razlozi prirodne nauke*, IV 468).⁹ Kant naziva u jednoj fusnoti paragrafa 82 „treće“ kritike istoriju prirode i „arheologijom prirode“, smatrajući je naukom „na koju nas sama priroda poziva i podstiče“ – a podstiče nas na sledeći način:

Arheologu prirode otvara se mogućnost da iz sačuvanih tragova najdrevnijih revolucija, a u skladu sa poznatim ili naslućenim mehanizmom, izvede posta-

⁹ Ceo jedan pokret filozofa prirode početkom 19. stoleća nastavlja se na Kantov „teleomehanicistički program“ pri klasifikacijama i interpretacijama različitosti vrsta u prirodi (up. Schmitt 2007: 123 i d.). Neki od njih se neposredno oslanjaju na Šelingovu ranu filozofiju prirode (npr. Oken [*Oken*]), pridajući ideji organizma, nasuprot Kantu, konstitutivni status.

nak [...] velike porodice stvorenja. On može pretpostaviti da je Majka Zemlja, koja je upravo izašla iz svog haotičnog stanja [...] prvo rodila stvorenja manje svrhovite forme, a ta stvorenja opet da se rodila druga stvorenja koja su u svom izgrađivanju više odgovarala svom mestu rođenja i svojim uzajamnim odnosima, dok je sama ta praroditeljka, ukrućena, okoštana, ograničila svoje plodove na određene vrste koje se dalje ne mogu rađanjem menjati, te njihova raznolikost ostaje onakva kakva je ispala na kraju operacije one plodne stvaralačke sile. – Ali, taj arheolog prirode mora ipak pripisati toj opštoj pramateri organizaciju koja je svrhovito usklađena sa svim njenim stvorovima, pošto se u protivnom forma svrhovitosti proizvoda životinjskog i biljnog carstva uopšte ne bi mogla misliti prema njenoj mogućnosti (V 419).

Ali, koje vreme onda, koji prostor istorije dodeljuje Kant ljudskoj vrsti u okviru celokupne istorije prirode? Iako se pojam svrhovitosti prirode iz *Kritike moći suđenja* otvara savremenom izazovu ekoloških pitanja, on tu još uvek ne zahteva od ljudske vrste ekopolitičko delanje zasnovano na (geo)etičkoj dužnosti. Taj zahtev srešćemo u Kantovom mišljenju tek u njegovim posthumno objavljenim beleškama sa rada na svojoj poslednjoj knjizi, koju sam autor opisuje kao svoje najvažnije delo koje zatvara sistem čiste filozofije.

79

4. *Opus postumum: geoetička teleologija*

U *Opus postumum*-u Kant dalje razvija kritičko-transcendentalno pitanje svrhovitosti prirode i njene istorije i povezuje ga sa *prostorima* moguće istorije. To je sada pitanje etičkog stanovanja čoveka na Zemlji, jedno pitanje okupacije, pitanje raspoloživosti i pravnog, ne samo faktičkog zaposedanja ekoloških resursa naše planete. Reč je o istorijskim prostorima ljudske organizacije koje čovek sam sebi stvara, koje prisvaja, nastanjuje i oblikuje. Ali, reč je i o onim prostorima koje on mora, kao jedna mnogih *organizovanih* vrsta od, unutar jedne imaginativne antropogeografije, da prepusti drugoj, organizovanijoj i racionalnijoj vrsti.

Naznake takvog smera mišljenja nalazimo i u prethodno navedenom §82 *Kritike moći suđenja*, gde Kant obuhvata i ljudski rod kada govori o prirodnim „revolucijama“ koje su u prošlosti sudbonosno uticale na propast „prvih organskih stvorenja“. Čovek se u tom mišljenju pojavljuje kao jedna vrsta (*species*) između mnogih, koja je nastala i koju verovatno čeka njen sopstveni kraj uslovljen prirodnim procesima. Time se u okviru prirodnih zakona čoveku oduzima povlašćeno, aristokratsko mesto u kosmosu, kao „poslednjoj svrsi prirode“. Iako čoveku nepojmljiva, mora postojati neka *prirodna* svrha za koju je ljudski rod samo *sredstvo*: [U]koliko nakon prve epohe prirodne revolucije, koja je [...] još pre pojave čoveka pokopala samo životinjsko i biljno carstvo, ne nastupi druga, koja će to isto učiniti s ljudskim rodом, kako bi na pozornicu izvela druga stvorenja itd. Jer, za svemoćnost prirode ili, još pre, njenog nama nedostupnog najvišeg uzroka,

čovjek predstavlja samo sitnicu“ (*Spor među fakultetima*, VII 88). Na taj način se beskonačno stvaranje prirode, koje Kant razmatra, kako smo videli, još 1755. u svom kosmološkom spisu, sve više dovodi u vezu sa prirodnim revolucijama unutar jedne teorije Zemlje, koja od Kantove „treće“ kritike sve više teži organskom shvatanju Zemlje i njenih prirodnih resursa, kao i mogućnosti njihovog regenerisanja. Svaka revolucija Zemlje (*Erdrevolution*) ujedno je i fenomen „evolucije“ (VII 89). Priroda i svaki organizam kao organizovan razmatra se u njihovom *postajanju* i neprestanoj promeni (*Opus postumum*, XXII 373). *Istorija* prirode sada postaje osobena *svetska* istorija, koju Kant ne izlaže hronološki, već na *prostoran* način, u smislu jedne imaginativne geografije i prostora mogućih istorija. Kao što trenutno živimo u epohi vladavine ljudske vrste, kojoj su biljno i životinjsko carstvo prepustili mesto da bi ljudska vrsta mogla da se organizuje, isto po Kantu očekuje i ova bića obdarena umom:

80

Najviši stupanj podela klasa bio bi onaj koji organizuje ljudske vrste jedne prema drugima na različitim stupnjevima njihove prirode i ka [...] savršenstvu roda; jedan događaj, koji će posredstvom revolucija Zemlje (*Erdrevolutionen*) eventualno više puta moći da se desi i mi ne znamo da li jedna nova revolucija Zemlje tek predstoji našoj zemaljskoj kugli i njenim stanovnicima (XXI 212).

Ova sistematizacija različitih ljudskih vrsta ka savršenstvu njihovog roda izražava, zapravo, unutar istorije prirode onaj politički zadatak koji Kant istražuje sa stanovišta umnog bića sposobnog za slobodno delanje u spisu o večnom miru.¹⁰ Savršenstvo roda ljudske vrste stoga predstavlja i podrazumeva postojanje njihove potpune organizovanosti u geografskim okvirima Zemlje. Da to svetskograđansko stanje ostaje za Kanta postulat i zahtev, i da samo kao takvo ima svoje važenje, pokazuje nam njegovo uverenje u konstitutivnu nesavršenost ljudske prirode. To uverenje zadobija u daljem tekstu i određene geoetičke implikacije i sažima se, u svom prisustvu u Kantovom tekstu, kao početni nacrt jedne „revolucionarne“ ekopolitike:

Podela tela na organska i neorganska nužno pripada, dakle, prelazu sa metafizičkih početnih osnova prirodne nauke u fiziku kao *maksimum* progressa. [...] Klasifikacija organskog i živog bića može i dalje da se izvodi. Naime, ne samo da je biljno carstvo tu zarad životinjskog carstva i njegovog uvećanja ili smanjivanja, već ljudi kao umna bića postoje zarad drugih ljudi različite *species* (*Race*), kao onih, koji stoje na višem stupnju čovečanstva, – ili jedni pored drugih, kao, recimo, Amerikanac i Evropljanin, ili jedni nakon drugih. Ako bi naša zemaljska

¹⁰ U tom slavnim spisu Kant eksplicitno povezuje garanciju večnog mira sa unutrašnjom svrhovitošću prirode (VIII 360). A jedan od učinaka te svrhovitosti jeste i *činjenica* da je ljudska vrsta obdarena govorom i sposobnošću, u odnosu na druge poznate organske vrste, visoko razvijene i apstraktno-pojmovne komunikacije, koja i omogućava da dopremo do pojmova kao što su večni mir i svetskograđansko pravo.

kugla (koja je prethodno bila haotično uređena, ali je sada samoorganizovana i regenerisana) obelodanila,* kroz revolucije Zemlje, drugačije organizovana stvorenja, koja bi, ponovo, sopstvenim uništenjem napravila mesta drugima, onda bi organska priroda mogla biti mišljena u svojim uzastopnim svetskim epohama, kao reprodukovana u različitim formama, a Zemlja ne samo kao mehanički, već kao organski formirano telo.“

* Izvorni nastavak rečenice, koji je precrtan Kantovom rukom, a priređivač zaostavštine stavi ga u fusnotu: „...iako umna stvorenja, i pored toga, radije prave mesta za druge, savršenije organizovane – ne samo činjenički *facto* (s obzirom na njihovu političku egzistenciju), nego *iure*, zbog njihove specifične urođene veće savršenosti, da bi mogli da se organizuju nakon što su im prethodni ustupili svoje mesto...“ (XXI 214–215).¹¹

Kant odmah dodaje da je našem pogledu skriveno koliko još takvih revolucija, koje sobom uspostavljaju organska bića savršenije organizacije, tek predstoji. U citiranom fragmentu iz Kantove pisane zaostavštine pojavljuje se, kao posebno važan za ovaj rad, pojam organizacije. On nam jasno pokazuje neposrednu vezu sa pojmom svrhovitosti prirode iz *Kritike moći suđenja*. U predgovoru prvom izdanju tog spisa Kant je ponudio argumente koji bi razjasnili vezu između teorijskog i praktičkog uma (V 176 i d.). Iako zakoni prirode i zakoni slobode imaju različita područja sopstvenog zakonodavstva, ipak svrhe slobode „moraju da mogu“ da se ostvare u prirodi,

81

ipak je potrebno da svet slobode ima nekog uticaja na svet prirode [...] i prema tome, mora da postoji mogućnost da se priroda takođe zamisli tako da se bar zakonomernost (*Gesetzmässigkeit*) njene forme podudara sa mogućnošću onih svrha koje u njoj treba ostvariti shodno zakonima slobode. Dakle, ipak mora da postoji neki takav osnov jedinstva onoga što je natčulno, a što leži u osnovi prirode, sa onim što pojam slobode praktično sadrži, čiji pojam, mada ni teorijski ni praktično ne dospeva ni do kakvog saznanja tog natčulnog [...] ipak omogućuje prelaženje od načina mišljenja prema principima čulnog sveta na način mišljenja prema principima slobode (V 247).¹²

11 P. Fenves (P. Fenves) je, koliko mi je poznato, prvi posvetio veću pažnju ovom Kantovom fragmentu, direktno ga povezujući sa spisom o „radikalnom zlu“ kao tački preokreta u Kantovom filozofskom mišljenju (Fenves 2003). Up. i nedavno objavljeni zbornik *Reading Kant's Geography* (Elden/Mendieta 2011), posebno uvodni tekst S. Eldena (S. Elden).

12 *Zasnivanje metafizike morala* pruža nam u jednoj fusnoti jasniji opis odnosa između prirodne teleologije i carstva slobode: „Teleologija razmatra prirodu kao carstvo svrha, a učenje o moralu razmatra moguće carstvo svrha kao carstvo prirode. Carstvo svrha je u teleologiji teorijska ideja radi objašnjenja onoga što je tu. U moralnom učenju carstvo svrha je praktična ideja, da bi se shodno toj ideji proizvelo ono što ne postoji, ali što našim delanjem i činjenjem može postati stvarno“ (IV 436).

To je jedan od dva ključna argumenta¹³ *Kritike moći suđenja* u prilog nužnosti stava da se priroda mora misliti kao svrhovita i adekvatna za ispunjavanje zahteva moralnosti. Kao jednu od ovih svrha Kant tumači gore spomenuto geoetičko organizovanje ljudske vrste unutar njenih geografskih granica, tj. u okvirima Zemlje. Ovo organizovanje ne treba samo, kako je već pokazano, politički shvatiti, naime kao svetskograđansko organizovanje koje smera večnom miru, već takođe i kao određeno orijentisanje ljudske vrste u okviru prirode kao celine, jer je čovek samo kao moralno biće krajnja svrha prirode, te se kao njegov najviši zadatak ispostavlja da postane svestan sopstvenog prostora unutar celokupne prirode. To onda vodi shvatanju da on nije u posedu jednog „prava na prirodu“ – izraženog u heteronomnoj volji za posedovanjem – već on mora tako da dela, kao da je jednako vredan kao sve ostale vrste i delovi prirode. Podsetiću da čovek za Kanta nije jedino umno biće (*Vernunftwesen*) u kosmosu niti ono koje je najviše razvijeno¹⁴: čovek je jedino umno biće, ali samo u okviru geografskih granica njegovog saznanja, dakle na Zemlji.

- 82 U navedenoj Kantovoj meditaciji jasno dolazi do izražaja njegovo shvatanje da bi revolucije Zemlje mogle da utiču na održanje i opstanak ljudske vrste s obzirom na njenu pripadnost celini prirodnog organizma. Kao što su te iste revolucije nekada, nakon biljnih i životinjskih vrsta, dovele do pojave i organska bića obdarena umom, kojimasi „ustupile mesto“ od strane niže vrste kako bi se mogla organizovati. Shodno tome bi se posredstvom jedne nove revolucije mogla pojaviti neka druga, više i bolje organizovana stvorenja (*Geschöpfe*), koja bi zahtevala svoje *de facto* mesto u okviru naše planete (sopstvenu teoritoriju, politički poredak sa pripadajućom suverennošću itd.), a ljudska bića bi morala da shvate kao *dužnost* da im ustupe prostor i uslove da se savršenija bića organizuju.¹⁵ Pritom

13 Drugi argument Kant daje već u prvoj verziji uvoda *Kritike moći suđenja*: „Sada je jasno da je priroda refleksivne moći suđenja takva, da nije u stanju da *klasifikuje* celokupnu prirodu u njenoj empirijskoj različitosti, ako ne pretpostavi da sama priroda *specifikuje* svoje transcendentalne zakone prema nekom principu [...] Vlastiti princip moći suđenja je dakle: *priroda, radi moći suđenja, specifikuje svoje opšte zakone u empirijske zakone, shodno formi logičkog sistema*.“ (XX 215–216). Ovaj princip, dakle, dozvoljava da razmatramo kao svrhoviti onaj deo prirode, koji je u *Kritici čistog uma* bio samo kontingentan i determinisan.

14 Up. dodatak poslednjem poglavlju *Opšte istorije prirode i teorije neba* („O stanovnicima zvezda“), gde Kant takođe na osnovu analogije zaključuje o mogućem postojanju mnogo razvijenih formi organskog života u kosmosu od ljudske vrste obdarene umom (I 351–366). To, ipak, ostaje za Kanta „stvar mnjenja“ (*opinabile*) za čovekovu moć saznanja, za razliku od „činjenica“ (*scibile*), jer „[p]retpostaviti da postoje umni stanovnici drugih planeta“ znači pretpostaviti objekte „iskustvenog saznanja“, koje je „moguće bar po sebi, ali koje je za nas nemoguće s obzirom na stupanj te moći koju mi posedujemo“ (V 467). U transcendentalnoj upotrebi uma mnjenje se „suviše malo ceni“, iako mu pridolazi i „neko *znanje* posredstvom koga jedan sud, koji je po sebi samo problematičan, dobija neku vezu sa istinom koja je, iako nepotpuna, ipak nešto više od proizvoljnog uobraženja“ (B850–851).

15 Time se Kantova misao otvara i savremenoj kibernetici i filozofiji tehnike, ako imamo u vidu mogućnost da veštačka inteligencija jednog dana javno postavi svoj „zahtev za

nije odlučujuće činjeničko „ustupanje mesta“ savršenoj organizaciji, jer mi ne znamo kada će i da li će uopšte do toga ikada doći; pitanje opravdanosti (*de iure*) ustupanja mesta je ono što je bitno, jer je reč o savršenoj organizovanom biću ma koja poseduju veću racionalnost od ljudske vrste.¹⁶ Na taj način Kant negira striktno antropocentrički zahtev za *raspolaganjem* i *posedovanjem* celokupne površine Zemlje i njenih prirodnih resursa. Čovek mora da dela i da koristi prirodne resurse stalno imajući u vidu (formalnu) svrhovitost prirode i održanje ravnoteže u svom odnosu prema prirodi i drugim organskim bićima na Zemlji.

Na kraju, želim još jednom da u suštinskim crtama ponovim na koji način Kant dolazi do ovog, u određenoj meri skandaloznog, zaključka – s obzirom na dugu tradiciju interpretacija njegove misli, utemeljenih prvenstveno na rezultatima praktičnog dela transcendentalne filozofije – u navedenom, nesumnjivo interpretativno izazovnom fragmentu iz dela *Opus postumum*. Poslušajmo ponovo šta nam to govori sam Kant:

Organizovanje sistema organizovanih tela dakle pripada [...] prelazu sa metafizičkih osnova prirodne nauke u fiziku kao podela koja može biti učinjena prema *a priori* pojmovima, prema kojima u poretku klasa jedne vrste bića postoje *zarad drugih* (*um der anderen willen*). – Ovo se može nazvati progresivnim organizovanjem sveta, i to u sistem svrha (XXI 566).

83

U ovom fragmentu Kant pominje ključne pojmove preko kojih je dospao do shvatanja o ljudskoj vrsti kao *sredstvu* prirode: organizacija sveta kao *sistem svrha*, pojam *prelaza* kao prevladavanje „pukotine“ između prirode i slobode, izveden preko pojma (*a priori*) da sve organske vrste „postoje *zarad drugih*“. Dakle, određenje ljudske vrste kao sredstva pripada ideji čistog uma i teleološkom refleksivnom sudu, i nalazimo ga unutar Kantove sistematske namere da razvije jedan *a priori* sistem klasifikacije svih organskih tela, s ciljem da se otkrije najviši princip za sve sile kretanja u celini prirode, a koji pripada – tačnije, jedini je zadatak „prelaza“ u „sistem čiste filozofije u njenoj celokupnoj povezanosti“. Jedino *a priori* saznanje koje možemo imati o tome jeste da ljudska vrste, kao i svaka druga, postoji zarad nečeg drugog, tj. da je u okviru klasifikacije svega organskog pojmljena kao sredstvo.

Onda se kao vodeći i najviši princip organizacije svih klasa organskog tela može postaviti samo to, da jedna vrsta postoji zarad neke druge i ništa ne postoji zarad samog sebe. Na taj način, sama ljudska vrsta – čija telesnost i geografske granice sopstvenog prostora nužno utiču i na osnovni karakter transcendentalne filozofije – postaje nameđeni „prelaz“. Jedina i najviša dužnost koja tada preostaje jeste „pravljenje prostora“ i „ustupanje mesta“ za pojavu organizovanih bića. To ustupanje se ne dešava nakon

važanjem“.

16 Up. §13 *Kritike čistog uma*, u kojem Kant pravi razliku između „opravdanosti“ i „činjeničnosti“ u okviru nekog pravnog postupka.

njihove empirijske pojave, već je to *de iure*, ne *de facto* ustupanje, koje treba da počne odmah: „Erdglob nun nun“ poslednje su reči tog prekinutog i misterioznog fragmenta filozofa iz Kenigsberga.¹⁷

Primljeno: 13. mart 2012.
Prihvaćeno: 15. april 2012.

Literatura

Kantovi spisi:

- Kant, Immanuel (1724-), *Gesammelte Werke*, Akademie-Ausgabe, Berlin
Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels (tom I)
Der Streit der Facultäten (tom VII)
Die Frage, ob die Erde veralte, physikalisch erwogen (tom I)
Die Metaphysik der Sitten (tom VI)
Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (tom IV)
Kritik der reinen Vernunft (tom III)
Kritik der Urteilskraft (tom V)
Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft (tom IV)
Opus postumum (tom XXI i XXII)
Physische Geographie (tom IX)
Über den Gebrauch teleologischer Principien in der Philosophie (tom VIII)
Zum ewigen Frieden (tom VIII)

Sekundarna literatura

- Adickes, Erich (1897), „Lose Blätter aus Kants Nachlass“, *Kant-Studien* 1: 232–263.
 Adickes, Erich (1925), *Kant als Naturforscher*, tom 2, Berlin: De Gruyter.
 Eckart Förster (2000), *Kant's final synthesis. An Essay on the Opus Postumum*, Harvard University Press.
 Elden, S./Mendieta, E (prir.) (2011), *Reading Kant's Geography*, New York: State University of New York Press.
 Fenves, Peter (2003), *Late Kant*, New York/London: Routledge.

17 U tako shvaćenom prostoru moguće ljudske istorije nalaze se i okviri Kantovog odgovora na pitanje koje stoji, kako je navedeno na samom početku rada, u osnovi njegovog shvatanja filozofije kao sistema: „šta je čovek?“ Na ovako postavljeno esencijalističko pitanje Kant, međutim, ostaje veran rezultatima *Kritike čistog uma* – da se na to pitanje saznanjano-teorijski ne može odgovoriti – i prenosi ga, potpuno u skladu sa aktuelnim nastojanjima tzv. „filozofije ličnosti“ poslednjih decenija, u domen pitanja: šta to znači, voditi život jedne osobe? U tom prostoru moguće ljudske istorije Kantov pojam čoveka poprima karakteristike jednog samoreferentnog subjekta sopstvenog delanja, koji ispunjava dužnosti, očekivanja i zahteve prema sebi i unutar svoje vrste, ali je ujedno adresat očekivanja i zahteva druge vrste, a time i prirode u celini njenog ispoljavanja.

- Henrich, Dieter (2001), „Systemform und Abschlussgedanke. Methode und Metaphysik als Problem in Kants Denken“, u: V. Gerhard/R.P. Horstmann/ (prir.) R. Schumacher, *Kant und die Berliner Aufklärung*, tom 1, Berlin/New York: De Gruyter: str.: 94–115.
- Kasirer, Ernst (2006), *Kant – život i učenje*, Beograd: Hinaki.
- Koselleck, Reinhardt (2000), *Zeitschichten*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Ranke, Leopold von (1973), „Europa und Asien“, *Frühe Schriften*, München: Oldenbourg, str. 597–602.
- Schmitt, Stephanie (2007), „Succession of Functions and Classifications in Post-Kantian Naturphilosophie around 1800“, u P. Huneman (prir.), *Understanding purpose. Kant and the philosophy of biology*, North American Kant Society, Rochester: University of Rohester Press., str. 123–137.

Rastko Jovanov

KANTS REVOLUTIONÄRE EKO-POLITIK IN *SENSU COSMICO*: ZWECKMÄSSIGKEIT DER NATUR UND RÄUME DER MÖGLICHEN GESCHICHTE

Zusammenfassung

Die neuzetliche Unterscheidung zwischen der Natur und der Geschichte nimmt in der transzendentalen Philosophie Kants eine ganz eigentümlichen Gestalt ein. Kant führt diesen Begriffe innerhalb der Naturgeschichte im unmittelbaren Verhältnis ein, mit seiner Auffassung des (geographischen) Raumes, der (geschichtlichen) Zeit und der zweckmäßigen Natur. Ich versuche die Hauptthesen, die die Früheschriften Kants, die Kritik der Urteilskraft und seinen Nachlass verbindet, zu erwagen, welche den Entwurf einer „revolutionären“ Eko-Politik, als potentiell in seiner Philosophie anwesend, beinhalten. Diesen entscheidenden naturgeschichtlichen Begriffe der Philosophie der Spätaufklärung bezieht Kant zugleich mit seiner ethischen Lehre, bzw. mit seinem Pflichtsbegriff. Daher wird es der Herausforderung ökologischer Fragen ein Argument geboten, das eine transzendente Kritik des Anthropozentrismus deutlich betont, und die Verfügbarkeit über die natürlichen Ressourcen strengt von ihrer Nützlichkeit für den menschlichen Geschöpfen trennt.

Schlüsselwörter: Natur, Geschichte, Zweck, Zweckmäßigkeit, Raum, Eko-Politik, Ekologie, Erde, Kant